

ks. Rafał Wilkołek

Poszerzając granice racjonalności

Epistemologiczna teologia
Mikołaja z Kuzy (1401–1464)

112

© Wydawnictwo WAM, 2023

© Ks. Rafał Wilkołek, 2023

Publikacja dofinansowana ze środków Fundacji Instytut Łukasiewicza.

Konsultacja naukowa: ks. Robert Woźniak,
ks. Jacek Kempa, ks. Krzysztof Kaucha

Korekta: Katarzyna Stokłosa
Opracowanie przypisów i indeksów: Arkadiusz Ziernicki
Projekt okładki: Studio Graficzne Punkt Widzenia
Skład: Edycja

ISBN 978-83-277-3412-9

WYDAWNICTWO WAM
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 12 62 93 200
e-mail: wam@wydawnictwowam.pl

DZIAŁ HANDLOWY
tel. 12 62 93 254-255 • faks 12 62 93 496
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

KSIĘGARNIA WYSYŁKOWA
tel. 12 62 93 260
www.wydawnictwowam.pl

Druk: K&K, Kraków

Spis treści

Wykaz skrótów	7
Wstęp	9
1. Teologia w czasach Kuzańskich	19
1.1. Późnośredniowieczne debaty metodologiczne	21
1.1.1. <i>Wegestreit</i>	22
1.1.2. Nowe trendy	26
1.1.3. Metamorfozy	28
1.2. Autorytety teologiczno-filozoficzne Mikołaja z Kuzy	31
1.2.1. Koloński czarnoziem teologiczny	33
1.2.2. Szkoła z Chartres	41
1.2.3. Biblioteka Kuzańczyka	43
1.3. Oponenci Kuzańczyka	46
1.3.1. Jan Wenck	48
1.3.2. Wincenty z Aggsbach	50
2. <i>Theologia Cusana</i>	55
2.1. Dekonstrukcja teologiczno-poznawcza (<i>De docta ignorantia</i>)	56
2.1.1. Przedsięwzięcie krytyczno-spekulatywne	57
2.1.2. Geneza i prawda percepcji ludzkiej	67
2.2. Nowa struktura teoriopoznawcza (<i>De coniecturis</i>)	79
2.2.1. Przedsięwzięcie krytyczno-naukowe	81
2.2.2. Genealogia wiedzy	94
2.3. Dialogiczne dopowiedzenia (pisma różne)	109
2.3.1. Metafizyka poznania (<i>Opuscula I</i>)	110
2.3.2. Status ludzkiej wiedzy (<i>Idiotae</i>)	120
2.3.3. Ćwiczenia noetyczne (pisma wzrokowe)	141

2.3.4.	Język teologiczny (idiolekty)	154
2.4.	Rewiry mądrości (pisma retrospektywne)	171
2.4.1.	Inteligencja ludyczna	173
2.4.2.	Wnikliwość starca	186
3.	Teologia Kuzańska dziś	201
3.1.	Kuzańczyk jako uzupełnienie	205
3.1.1.	Potencjalny rozmówca fenomenologów (J. Greisch)	205
3.1.2.	Hermeneutyczna aktualność myśli (J.M. André)	209
3.2.	Kuzańczyk jako alternatywa	214
3.2.1.	Przekraczanie rozumu sekularnego (J. Milbank)	215
3.2.2.	Redukcja doksologiczna (J. Hoff)	219
	Zakończenie	231
	Bibliografia	235
	Indeks osób	255
	Indeks miejsc	261

Teologia w czasach Kuzzańskich

1

Życie umysłowe XV wieku to azyl dla „całego wachlarza”¹ kierunków filozoficznych: tomizmu, skotyzmu, albertyzmu, ockhamizmu, krytycyzmu, sceptycyzmu – wspólnie z wszystkimi realistycznymi i nominalistycznymi bifurkacjami tych nurtów myślowych. Na tym tle „[t]eologia Mikołaja z Kuzy stanowi przykład wyjątkowego bogactwa i płodności spekulacji teologicznej po rozmnożeniu się różnych szkół schyłku epoki średniowiecza”². Jawiąc się na horyzoncie zabłąkanej duchowo epoki jako spajający jej intelektualne dążenia „głaz narzutowy”³, kardynał z Kuzy zapoznawał się z istniejącymi systemami filozoficznymi i ich aplikacjami teologicznymi zarówno przez kontakt osobisty ze współczesnymi mu myślicielami, jak i sięgając do pozostawionego w formie spisanej dziedzictwa kulturowego. Z kolei obdzielony hojnie darem „rozeznania duchowego [*die Geister zu unterscheiden*], [...] siłą ducha [*die Kraft des Geistes*] i mądrością serca [*die Weisheit des Herzens*]”⁴,

- 1 S. SWIEŻAWSKI, *Dzieje europejskiej filozofii klasycznej*, Warszawa–Wrocław 2000, s. 874.
- 2 G.F. VESCOVINI, *Teologia Mikołaja z Kuzy*, [w:] *Historia teologii III. Epoka odrodzenia*, red. G. D’ONOFRIO, Kraków 2008, s. 159–160. To, o czym Vescovini jedynie wspomina (*theologia variarum sectarum consona* – przyp. 2), w systematycznym spoglądaniu wraz z Kuzańczykiem na metodę teologii nazywane jest pluralizmem teologicznym i traktowane jako jej „cecha podstawowa” (*un tratto essenziale*). L. ŽÁK, *La teologia: statuto, metodo, fonti, strumenti. Epistemologia generale*, [w:] *Teologia fondamentale*, cur. G. LORIZIO, vol. I: *Epistemologia*, Roma 2011², s. 113.
- 3 H.U. VON BALTHASAR, *Chwała. Estetyka teologiczna*, vol. III/1: *Metafizyka*, cz. 2: *Nowożytność*, Kraków 2013, s. 191. Nawiązując do bieżącego tytułu kolejnej odsłony swojej trylogii oraz do stanu opisywanej epoki, Balthasar pisze wyżej: „rozbicie kościelnej jedności i wszystko, co było jej bezpośrednim teologicznym i politycznym skutkiem, sprzeciwiało się istocie myśli i misji Kościoła chrześcijańskiego tak dalece, że – w takim stopniu, w jakim był rozbity – stracił dla świata swoją wiarygodność, a tym samym rolę pośrednika Bożej chwały”. H.U. VON BALTHASAR, *Chwała*, s. 188.
- 4 JOHN PAUL II, *Letter on the 600th Anniversary of the Birth of Nicholas of Cusa*, „Communio: International Catholic Review” 2001, no. 28/4 (*Revelation and History*), s. 848, 853. Uwypuklając najpierw mądrość duszpasterską i wielkoduszość charytatywną kardynała od świętego Piotra w Okowach, Ojciec Święty pisze, że „[i]ntektualny testament, który zostawił Mikołaj Kuzańczyk, staje jako wyzwanie przed Kościołem, w chwili gdy wytycza on swoją drogę w trzecie tysiąclecie”. JOHN PAUL II, *Letter on the 600th Anniversary of the Birth of Nicholas of Cusa*, s. 853. W oficjalnych wydawnictwach Stolicy Apostolskiej list w oryginalnym języku niemieckim znajduje się jako JOHANNES PAUL II, *Schreiben zum 600. Geburtstag des hl. Nikolaus von Kues* (8. Juni 2001) na watykańskiej stronie internetowej: http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/de/letters/2001/documents/hf_jp-ii LET_20010608_nicolaus-cusanus.html, dostęp 27 listopada 2020.

1. Teologia w czasach Kuzańskich

Mikołaj nie tylko odpowiadał na zastane uwarunkowania swojego czasu, ale także musiał stawiać czoła bieżącym wyzwaniom, wypływającym z przedstawianej wobec jego myśli krytyki.

Uwzględniając wszystkie trzy czynniki – metodologiczny, kulturowy i osobisty – niniejszy rozdział będzie miał za zadanie nakreślenie całościowego myślowego horyzontu referencyjnego dzieł Kuzańskich⁵. W pierwszej jego części zostaną zaprezentowane tendencje myśli uniwersyteckiej przełomu średniowiecza i renesansu jako tego czynnika, który pośrednio ukształtował teologię Mikołaja. W drugiej odsłonie zostanie ukazane zaplecze teologiczno-filozoficzne myśliciela z Kuzy, poczynając od poglądów osób, które wprowadzały go w świat nauki, kończąc na zbiorze bibliotecznym, który zgromadził. Wreszcie ostatnim etapem tej części pracy będzie prezentacja bezpośredniej i bieżącej opozycji wobec myśli Kuzańczyka, odzwierciedlająca zmagania o odpowiednie zaszeregowanie jego intelektualnego dorobku i ostatecznie dopełniająca siatkę odniesień, które współtworzą kontekst pisańskiej działalności Kuzańczyka.

1.1. Późnośredniowieczne debaty metodologiczne

Bogate w dziedzictwo różnorodnych szkół filozoficznych środowiska uniwersyteckie stały się w XV wieku areną „dysputy na temat podstawowych zasad metodologicznych – znanej jako *Wegestreit* albo «spór o drogi» [...], dzielącej uczonych na *antiqui* [...] i *moderni*”⁶. Jako że ci ostatni abstrahowali od wewnętrznych logicznych powiązań między filozofią i teologią, a w interpretacji Pisma Świętego przyznawali pierwszeństwo wierze przed rozumem, ich działanie spotkało się z częściową kontestacją, także ze strony kręgów pozafilozoficznych,

5 W tym kontekście nieodzowna jest zbiorowa pozycja *Mikołaj z Kuzy – poradnik na temat jego życia i czasów*. Podzielona na trzy części (I – *Ideas and Events*, II – *Persons*, III – *Places*) książka to wyśmienite kompendium wiedzy o intelektualnych, personalnych i geograficznych czynnikach, które wpłynęły lub mogły wpływać na myśl Kuzańczyka. Potrójny podział książki jest o tyle ważny, że – jak czytamy we wstępie – „appreciation of these [Cusanus] ideas can be reached only through the wider context of his thought, his colleagues and his footsteps”. M. WATANABE, G. CHRISTIANSON, TH.M. IZBICKI, *Nicholas of Cusa – A Companion to his Life and his Times*, Burlington–Farnham 2011, s. ix.

6 K.M. ZIEBART, *Nicolaus Cusanus on Faith and the Intellect. A Case Study in 15th-Century Fides–Ratio Controversy*, Leiden–Boston 2014, s. 4.

co znalazło odzwierciedlenie choćby w tym, że *studia divinitatis* zaczęli prowadzić również „niezawodowi teologowie”⁷, zwłaszcza chrześcijańscy humaniści. Ostatecznie takie czynniki, jak krytycyzm i sceptycyzm oraz odejście od spekulacji w zgłębianiu tajemnic wiary, przyczyniły się do powstania nurtu „nowej teologii», który zrosł się ściśle z późnośredniowieczną mistyką”⁸. Historyczna analiza zjawiska *Wegestreit* – jego rozkwitu i reakcji na nie – oraz syntetyczne ujęcie metateologicznych konsekwencji całości fenomenu to narzędzia, które pozwolą na zarysowanie całego spektrum myśli teologicznej XV wieku i wydobędą ramy metodologiczne projektu Kuzańczyka, dlatego też zostaną wdrożone w dalszych dociekaniach niniejszego podrozdziału.

1.1.1. *Wegestreit*

Stan badań, terminologię, *praxis* oraz teologiczne demonstracje związane z genezą średniowiecznego sporu filozoficznego o metodę wyczerpująco i twórczo – wychodząc od osobistych zapisków niemieckiego dominikanina Servatiusa Fanckela (1450–1508), znajdujących się w Bibliotece Miejskiej we Frankfurcie i przedstawiających debaty, które toczyły się w ostatnim ćwierćwieczu XV stulecia na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu w Kolonii – opisuje Maarten Hoenen w opracowaniu z 2003 roku zatytułowanym *Via antiqua i Via moderna w XV wieku*⁹.

W studium zaprezentowane są najpierw znane i już zidentyfikowane „doktrynalne [...], instytucjonalne i prozopograficzne”¹⁰ aspekty *Wegestreit*. Zgodnie z ustaleniami holenderskiego filozofa źródła uniwersyteckiej kontrowersji były równoległe do początków scholastycznego systemu edukacyjnego, w którym „każda szkoła miała swój preferowany sposób czytania *corpus aristotelicum*”¹¹, przy czym, o ile

7 A. MURPHY, *Humanisme chrétien*, [w:] R. LATOURELLE, R. FISICHELLA, *Dictionnaire de théologie fondamentale*, Montréal–Paris 1992, s. 573.

8 S. SWIEŻAWSKI, *Dzieje europejskiej filozofii klasycznej*, s. 881.

9 Zob. M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century: Doctrinal, Institutional, and Political Factors in the Wegestreit*, [w:] *The Medieval Heritage in Early Modern Metaphysics and Modal Theory. 1400–1700*, ed. R.L. FRIEDMAN, L.O. NIELSEN, Dordrecht–Boston–London 2003, s. 9–36.

10 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 11.

11 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 11.

1. Teologia w czasach Kuzańskich

na przestrzeni XIII i XIV wieku w dyktowaniu typowego podejścia „istotną rolę odgrywały zakony”¹², o tyle w wieku XV charakter lektury kierunkowała przynależność do konkretnej bursy uniwersyteckiej, wewnątrz której – proporcjonalnie do poglądów zamieszkujących w niej mistrzów, niemniej zawsze – były „używane różne [...] procedury edukacyjne”¹³.

Drugą część eseju stanowią rozróżnienia terminologiczne, ukazujące drogę klarowania się pola semantycznego nazwy *via moderna*. Według Hoenena pojęcie *via* mogło oznaczać pierwotnie zarówno stosowany doraźnie *modus exponendi*¹⁴, jak i konkretną „szkołę myśli, do której autor sam siebie zaliczał lub przynależność do której wyznaczali mu inni”¹⁵. Termin *modernus* jego zdaniem dopiero w 1425 roku uzyskał ostatecznie swoją awangardową „konotację doktrynalną [...] związaną z podążaniem śladami Jana Burydana i Marsyliusza z Inghen”¹⁶, choć już albertysta Jan z Nova Domo (zm. 1418) widział w takim podejściu zagrażającą wierze „karygodną innowację (*vituperabilis adinventio nova*)”¹⁷, określaną także jako *discolia*, czyli „celowa destrukcja uznawanego [dotąd] rozumowania”¹⁸ i w sposób ideologiczny – bo powierzchowny i stygmatyzujący – utożsamianą z Ockhamowym epikurejskim nominalizmem.

Trzecia część opracowania zatytułowana *Powrót do wcześniejszych wieków* ukazuje nieobojętny dla klasyfikacji na *antiqui* i *moderni* rys XV-wiecznej teologii, która była wówczas „naznaczona potężnym pragnieniem zebrania tradycyjnych opinii w jedną ramę komentarza do *Sentencji* albo jakiś inny systematyczny plan”¹⁹. Jak zauważa Hoenen, ci, którzy „wchodzili w dyskusję ze współczesnymi [...], uznawani byli za nominalistów lub obrońców *via moderna*”²⁰ niemal automatycznie, to znaczy bez względu na to, czy ich myśl wykazywała „rzeczywistą historyczną zależność”²¹ względem poglądów osób cytowanych – jakkolwiek

12 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 12.

13 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 12.

14 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 13.

15 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 14.

16 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 14.

17 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 15.

18 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 16, przyp. 24.

19 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 19.

20 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 19.

21 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 20.

*causae certaminis*²² i „ogniskiem niezgody”²³ mogły być również propagandowe hasła etykietujące poszczególne strony sporu symbolicznymi nazwiskami potępionych przez Kościół Wilhelma Ockhama lub Jana Wiklefa, wnet skłaniające niektórych do tego, by czytać Arystotelesa „w granicach wiary”²⁴, a nie panującej opinii.

Kluczowym fragmentem studium Hoenena – pokazującym, że w *Wegestreit* „w rzeczywistości stawką była relacja między filozofią i teologią”²⁵ – jest przedostatnia jego odsłona. Autor wskazuje tu na poszczególne etapy procesu, które doprowadziły do tego, że „zajmowanie stanowiska na temat natury powszechników skutkowało zajmowaniem stanowiska w debacie teologicznej”²⁶, skupionej początkowo na pytaniu o to, czy „natchniona przez Boga teologia może korzystać z bazującej jedynie na ludzkim rozumie filozofii”²⁷. Pierwsza część odpowiedzi związana była z sięgającą roku 1340 kontrowersją na Uniwersytecie Paryskim, w duchu której Piotr z Ailly skrytykował – potępionego także w 1387 roku za kwestionowanie niepokalanego poczęcia Najświętszej Maryi Panny – Jana z Monzón, wytykając mu pomijanie teorii o *materia subjecta*, chroniącej przed mieszaniem języka filozoficznego z teologicznym i stąd „możliwymi dwuznacznościami”²⁸. Argumentacja negująca teologiczną przydatność filozofii zdaniem Hoenena została rozślawiona dzięki dyskusji, która miała miejsce w Oxfordzie w 1372 roku, gdy Jan Kenningham zarzucił Janowi Wiklefowi „niekonwencjonalne użycie filozoficznej terminologii w traktowaniu o uniwersaliach i Bożych ideach”²⁹, mogące doprowadzić do „heretyckich nieporozumień”³⁰. Ostateczne utożsamienie pierwszej z możliwych interpretacji na temat istnienia powszechników z poglądem przeciwnym wierze nastąpiło według Hoenena za sprawą pojawienia się na Uniwersytecie w Heidelbergu w 1406 roku Hieronima z Pragi, który arbitralnie uznał, że filozofowie nieakceptujący uniwersaliów jako istniejących realnie poza ludzkim umysłem

22 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 20.

23 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 21.

24 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 21.

25 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 22.

26 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 22.

27 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 23.

28 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 24.

29 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 24.

30 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 24.

to nominaliści i *heretici diabolice*³¹. Z kolei rozstrzygająca dla przyszłych tendencji uniwersyteckich identyfikacja „błędnego zasiewu akademickich waśni”³² realizmu z – „nieodwracalnie”³³ konsekwentną dla niego – herezją remanentyzmu, odrzucającego przemianę substancjalną w Eucharystii, to dzieło Soboru w Konstancji, który w 1415 roku doprowadził do spalenia na stosie jej rzekomego protagonisty Jana Husa, a na przedłużeniu tego do powstania antyhusyckiego ruchu społecznego, który 10 lat później stał się podglebiem dla listu niemieckich książąt-elektorów, zawierającego zachętę do porzucenia na Uniwersytecie w Kolonii *via antiqua* i podjęcia *via moderna*, promującej „koncepty i argumenty [...] *ex quibus nullum derivari possit erroris contagium*”³⁴.

W ramach konkluzji Maarten Hoenen stwierdza wreszcie, że wszystkie różnice między *via moderna* i *via antiqua* były „zakorzenione”³⁵ w sporze o uniwersalia, przynajmniej do 1469 roku kluczowym dla oceny „ortodoksyjności”³⁶ podejścia i motywowanym „aspektami nie tylko doktrynalnymi”³⁷, takimi jak oskarżenia o „obronę potępianych [przez Kościół] założeń”³⁸ czy „niełatwy dostęp”³⁹ do źródeł, co skutkowało tym, że „obie partie *Wegestreit* prezentowały swoje poglądy jako gwarancję ortodoksji i broń przeciwko heterodoksji”⁴⁰, a nieodłącznym czynnikiem decydującym o kształcie wykładu była „teologiczna perspektywa myślowa”⁴¹ mistrzów filozofii, którzy w większości byli również „*baccalaurii* lub profesorami na wydziałach teologicznych”⁴², jeszcze wówczas koronujących swym autorytetem ich spekulatywne wysiłki i całą karierę uniwersytecką.

31 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 25.

32 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 28.

33 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 28.

34 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 29.

35 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 29, przyp. 76.

36 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 29.

37 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 29.

38 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 30.

39 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 30, przyp. 79.

40 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 30.

41 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 30.

42 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 31.

1.1.2. Nowe trendy

Choć scharakteryzowana powyżej myśl nominalistyczna była odpowiedzią na negowany porządek średniowieczny, sama – ze względu na absolutyzowanie swojego podejścia – doczekała się równoległej reakcji, którą obszernie i koncepcyjnie opisuje Olivier Boulnois w studium *Niewidzialne podobieństwo: nowa krystalizacja wiedzy*⁴³. Znajdujące się w zatytułowanej *Gwałtowne rozłuki (XIV–XV wiek)* trzeciej części analiz epoki średniowiecza opracowanie wpisuje się w ogólne założenia monumentalnej i mającej wielu autorów publikacji, która wydobywa – opierającą się na jego paradoksalności, historyczności, nieredukowalności oraz uniwersalności – „kulturotwórczą rolę chrześcijaństwa”⁴⁴. Doprowadzając opis do momentu, w którym zerwanie na linii teologia–filozofia jest już punktem wyjścia w metodologicznej debacie nowożytnych – ze względu na „wyraźną wolę autorów XIV–XV wieku, [...] [aby] dać teologii jako racjonalnemu pojmowaniu wiary prawdziwą niezależność [i by] [...] znaleźć właściwą teologii metodyczność, inną [niż filozoficzna] formę rozumu”⁴⁵ – Boulnois skupia się na nowych trendach teologicznych epoki. Podkreślając na wstępie, że bazowym celem kontrreformacji teologicznej było „skonstruowanie racjonalnego konceptu Boga, używanego w sposób odmienny od konwencjonalnego”⁴⁶, francuski mediewista stwierdza, że wysiłki te przejawiały się konsekwentnie na płaszczyźnie podejmowanej tematyki, stosowanego języka oraz projektowanej struktury myślowej.

Chcąc wykazać autonomię przeprowadzanej przez siebie refleksji, teologowie renesansu późnośredniowiecznego stopniowo – i rozmyślnie, zdaniem Boulnois – zaczęli odwoływać się do takich cech Boga, „które nieznane są filozofom: wolności, miłości i wszechmocy”⁴⁷. Tak kwalifikowana „niedostępna boskość”⁴⁸ była opisywana przez konstruowaną na nowo teologię w przeważającej części „na sposób

43 O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible: une nouvelle cristallisation du savoir*, [w:] *Histoire générale du christianisme des origines au XVe siècle*, éd. J.-R. ARMOGATHE, P. MONTAUBIN, M.-Y. PERRIN, Paris 2010, s. 1299–1321.

44 J.-R. ARMOGATHE, Y.-M. HILAIRE, P. MONTAUBIN, M.-Y. PERRIN, *Introduction générale*, [w:] *Histoire générale du christianisme des origines au XVe siècle*, éd. J.-R. ARMOGATHE, P. MONTAUBIN, M.-Y. PERRIN, Paris 2010, s. 2.

45 O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible*, s. 1300.

46 O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible*, s. 1312.

47 O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible*, s. 1312.

48 O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible*, s. 1312.

1. Teologia w czasach Kuzańskich

metafizyczny, [tu:] niezależnie od kosmologii⁴⁹ – czyli „jako «pierwsza zasada»”⁵⁰ albo „«transcendentale», [tzn.] rzeczywistość uniwersalna warunkująca każde poznanie szczegółowe”⁵¹ – czy też dzięki „mistyce spekulatywnej”⁵², wyrosłej w ramach nurtu *devotio moderna*.

Począwszy od XIV wieku, teologia zyskiwała suwerenność także na poziomie lingwistycznym, posługując się odtąd „językiem zwulgaryzowanym i [...] mniej technicznym”⁵³. Wdrażany „ruch laicyzacji teologii”⁵⁴ związany był ponadto z uznawaniem „pierwszeństwa języków świeckich [...] nad łaciną”⁵⁵. Skutkowało to ostatecznie tym, że miejsce „skonstruowanej racjonalnie medytacji”⁵⁶ niejednokrotnie zajmował „humanistyczny trójmian retoryka–etyka–wiara”⁵⁷, a radykalni myśliciele „doskonale władający kulturą uniwersytecką swego czasu, wyrażali się poza tym kadrem i wypowiadali się [...] w języku lokalnym”⁵⁸.

Wreszcie tym, co według studium Boulnois na przełomie XIV i XV wieku zaczęło definitywnie zmieniać teologię, były nowatorskie wymogi kompozycyjne. Postulowany „nowy porządek”⁵⁹ nauki o Bogu wiązał się z kwestią określenia elementu „fundującego i nadającego sens”⁶⁰ twierdzeniom teologicznym. Reorganizacja będąca „wynikiem serii etapów, z których każdy poszukiwał większego niż wcześniej sensu”⁶¹, odrzuciła ostatecznie „wielkie konstrukcje średnowieczne”⁶², wdrażając trzy procedury dekonstruujące – „wykazanie niezgodności [...], rozdzielenie [...] i oddzielenie”⁶³ ideałów teologicznego i filozoficznego – i tym samym tworząc w ramach renesansowej krytyki teologicznej miejsce na projekt „bardziej intymny i dojrzałszy”⁶⁴ w swojej wymowie.

49 O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible*, s. 1313.

50 O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible*, s. 1313.

51 O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible*, s. 1313.

52 O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible*, s. 1314.

53 O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible*, s. 1315.

54 O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible*, s. 1315.

55 O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible*, s. 1316.

56 O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible*, s. 1316.

57 O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible*, s. 1316.

58 O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible*, s. 1317.

59 O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible*, s. 1318.

60 O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible*, s. 1318.

61 O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible*, s. 1321.

62 O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible*, s. 1321.

63 O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible*, s. 1321.

64 O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible*, s. 1321.

1.1.3. Metamorfozy

Konsekwencje późnośredniowiecznej zmiany podejścia do studiów nad Objawieniem utrwały się głównie na poziomie metateologii. Wyrażne trwale przeobrażenia mentalności rodzące nową teologię Stefan Świeżawski zauważa w odniesieniu do jej potencjalnie zakładanych źródeł, które przybierało formę „programowego eklektyzmu i nawrotu do Pisma Świętego”⁶⁵. Dochodząc w swoich analizach do 1350 roku, Mikołaj Olszewski w pracy *O praktycznej bądź teoretycznej naturze teologii* podaje z kolei konkluzję, według której organizacja metodologicznej dyskusji scholastyków zasadzała się *inter alios* na tym, aby wytrasować „definicję jej [teologii] przedmiotu oraz jedność”⁶⁶. Wreszcie w ocenie Gillesa Berceville’a, usytuowana pomiędzy ścisłymi normami logiki i intuicyjnymi dążeniami mistyki, średniowieczna teologia uniwersytecka „pozostawiła nam w spadku logikę mistyki, teologię duchowości opartą na różnych ontologiach łaski”⁶⁷.

Trafnie, choć nieświadomie zbiera powyższe intuicje ostatnia odsłona redagowanej przez Oliviera Boulnois antologii *Filozofia i teologia w średniowieczu*⁶⁸. W końcowym rozdziale książki autor stwierdza, że w XIV i XV wieku osoby konstruujące *Komentarze do Sentencji*, czyli piszące podręczniki teologii, koncentrowały ich partie wprowadzające „na statusie epistemologicznym tej dyscypliny”⁶⁹. Głównym dla Boulnois przedstawicielem tak tworzących teologów jest Grzegorz z Rimini (1300–1358), włoski augustinianin, czytanie którego „renowatorskich” dzieł zostało we francuskim – i nie tylko – środowisku akademickim definitywnie zarzucone dopiero za sprawą wydanego w Senlis w 1474 roku edyktu króla Ludwika XI⁷⁰. Boulnois

65 S. ŚWIEŻAWSKI, *Między średniowieczem a czasami nowymi. Sylwetki myślicieli XV wieku*, Warszawa 1983, s. 52.

66 M. OLSZEWSKI, *O praktycznej bądź teoretycznej naturze teologii. Metateologia scholastyczna 1200–1350*, Kraków 2002, s. 558.

67 G. BERCEVILLE, *Entre logique et mystique. La théologie universitaire*, [w:] J.-Y. LACOSTE, *Histoire de la théologie*, Paris 2009, s. 277.

68 O. BOULNOIS, *Une épistémologie théologique: assentiment, doute et tromperie divine au XIVe siècle. Grégoire de Rimini, Holcot, Pierre d'Ailly*, [w:] *Philosophie et théologie au Moyen Âge. Anthologie tome II*, éd. PH. CAPELLE-DUMONT, O. BOULNOIS, Paris 2009, s. 439–458.

69 O. BOULNOIS, *Une épistémologie théologique*, s. 439.

70 Zob. A. DE LIBERA, *La querelle des universaux. De Platon à la fin de Moyen Âge*, Paris 1996, s. 429–432.

1. Teologia w czasach Kuzańskich

zauważa najpierw, że Grzegorzowy prolog *Komentarza do Pierwszej Księgi Sentencji* określał teologię jako „dyskurs [...], zarazem język, jak i szlak, który prowadzi od zasad do następstw [...] i tworzy jakąś «całość znaczeniową»”⁷¹. Z kolei, chociaż według Grzegorza z Rimini teologia nie była nauką, zdaniem autora *Epistemologii teologicznej* ma jednak u niego „swoją własną procedurę, [...] wychodzącą zawsze z Pisma Świętego”⁷². Konkludywność teologii w *Lectura in Primum Sententiarum* Grzegorza ostatecznie związana jest w opinii Boulnois z aprobatą (*assentiment*) i przyłgnięciem (*adhésion*) do jej wniosków, zarazem zwijających wiarę jako jej „forma”⁷³, jak i przynoszących ją w przekonawczej „postaci”⁷⁴.

Powyższe trójstopniowe analizy zaprezentowały panoramę myśli filozoficzno-teologicznej XV wieku, ukazując pogładowo to, w jaki sposób Mikołaj z Kuzy mógł być „wcieleniem wielorakich ideałów i napięć swego czasu”⁷⁵. Sztandarowe dla poszczególnych etapów rozumowania prace tylko egzemplarycznie wspominały o działalności naukowej kardynała. W studium *Via antiqua i Via moderna w XV wieku* Hoenen usytuował krytykę powołującą się na Arystotelesa tradycji – „znacząco”⁷⁶ podejmowaną przez Kuzańczyka w *De docta ignorantia* i objawiającą się w sięganiu przez niego do przedstagirycznych dzieł Pitagorasa i Platona – w ramach szerszego nurtu „poszukiwania nowego kierunku w uprawianiu filozofii i teologii”⁷⁷. Boulnois w *Ogólnej historii chrześcijaństwa* pokazał z kolei, że poszczególne momenty późnośredniowiecznej reakcji teologicznej – takie jak własne koncept Boga i język teologiczny, dowartościowanie symboliki i mądrości nieuczonych – obecne są także w dziele Kuzańczyka⁷⁸. Wreszcie antologia *Filozofia i teologia w średniowieczu*, uwydatniając metateologiczne aspekty badanej opozycji, uznała wprowadzoną przez Mikołaja z Kuzy koncepcję *coincidentia oppositorum* za skuteczny sposób na to, by

71 O. BOULNOIS, *Une épistémologie théologique*, s. 439.

72 O. BOULNOIS, *Une épistémologie théologique*, s. 439.

73 O. BOULNOIS, *Une épistémologie théologique*, s. 446.

74 O. BOULNOIS, *Une épistémologie théologique*, s. 447.

75 S.J.G. BURTON, J. HOLLMANN, E.M. PARKER, *Introduction: Nicholas of Cusa and Early Modern Reform. Towards a Reassessment*, [w:] S.J.G. BURTON, J. HOLLMANN, E.M. PARKER, *Nicholas of Cusa and the Making of the Early Modern World*, Leiden–Boston 2019, s. 1.

76 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 20.

77 M.J.F.M. HOENEN, *Via Antiqua and Via Moderna in the Fifteenth Century*, s. 20.

78 Por. O. BOULNOIS, *La ressemblance invisible*, s. 1312, 1318.

teologia mistyczna z jednej strony stała się „nieдоступna”⁷⁹ filozofii opierającej się na zasadzie niesprzeczności, a z drugiej – by posługiwanie się intelektem zostało w przestrzeni nauki o Bogu na inny sposób „potwierdzone”⁸⁰.

Co do kształtu faktycznego oddziaływania późnośredniowiecznej debaty metodologicznej na dzieło Mikołaja opinie kuzanologów są podzielone i oscylują między poglądem głoszącym, że „trudne do ustalenia”⁸¹ jest to, jaki wpływ na piętnastoletniego studenta Uniwersytetu w Heidelbergu wywarła królująca w nim wówczas *via moderna*, a tezę, według której powstałe w 1458 roku *De beryllo* to „dzieło napisane wewnątrz *Wegestreit*”⁸². Uwzględniając heidelberskie zetknięcie się Kuzańczyka z myślą nominalisty Marsyliusza z Inghen (1340–1396) oraz późniejsze związki kardynała z wiernym *modernis* niderlandzkim ruchem nowożytnej pobożności, wyspecjalizowana w dziedzinie studiów nad średniowiecznym neoplatonizmem chrześcijańskim Meredith Ziebart⁸³ stwierdza, że w dziele Mikołaja z Kuzy, „jakkolwiek czasami anektował on nominalistyczne *topoi*, nie ma nic, co uzasadniałoby określanie go mianem nominalisty lub kogoś mającego nominalistyczne tendencje”⁸⁴, a Kuzańskie „odniesienie do kwestii, którymi żył *Wegestreit*, jest mniej spolaryzowane i odzwierciedla bardziej osobiste rozwinięcie różnych wpływowych koncepcji rozpowszechnionych w jego czasach”⁸⁵. To, skąd Mikołaj z Kuzy bezpośrednio czerpał inspiracje – twórczo następnie przez siebie rozwijane – będzie przedmiotem analiz kolejnego podrozdziału.

79 PH. NOUZILLE, *Théologie mystique et docte ignorance. Gerson, Vincent d'Aggsbach et Nicolas de Cues*, [w:] *Philosophie et théologie au Moyen Âge. Anthologie tome II*, éd. PH. CAPELLE-DUMONT, O. BOULNOIS, Paris 2009, s. 419.

80 PH. NOUZILLE, *Théologie mystique et docte ignorance*, s. 434.

81 M. WATANABE, *Introduction*, [w:] M. WATANABE, G. CHRISTIANSON, TH.M. IZBICKI, *Nicholas of Cusa – A Companion to his Life and his Times*, Burlington–Farnham 2011, s. 1.

82 E. RUSSO, *The philosophical-theological method of Nicholas of Cusa in his De beryllo*, Università degli Studi di Salerno [praca doktorska], 2018, s. 5.

83 Ziebart swoją tezę doktorską napisała pod kierunkiem – wspomnianego powyżej – prof. Maartena J.F.M. Hoenena. Por. K.M. ZIEBART, *Nicolaus Cusanus on Faith and the Intellect*, s. xii.

84 M. ZIEBART, *Cusanus and Nominalism*, [w:] TH.M. IZBICKI, J. ALEKSANDER, D. DUCLOW, *Nicholas of Cusa and Times of Transition. Essays in Honor of Gerald Christianson*, Leiden–Boston 2019, s. 220.

85 K.M. ZIEBART, *Nicolaus Cusanus on Faith and the Intellect*, s. 6.